

EEN GESCHIEDENIS VAN DE TIJD

André De Laet, *Nu is er ook toen. Een geschiedenis van de tijd of : een relaas van tien eeuwen westerse creativiteit*. Kapellen, DNB/Pelckmans, & Kampen, Kok Agora 1992, 208 blz., geïllustreerd, 695 Bfr. ISBN 90 289 1652 0

Tijd is vanzelfsprekend en toch zo onvatbaar. We menen de tijd te beheren, maar moeten hem toch ondergaan. Tijd markeert onze eigen eindige levensloop, beheerst de geschiedenis van de mensheid en van de kosmos. En God, hoe verhoudt Hij zich tot tijd, en wat is eeuwigheid ? Van de dagelijkse ordening in ons bestaan tot de vragen over onze herkomst en bestemming, steeds dringt het begrip 'tijd' zich op. Tijd is een fundamenteel begrip, onlosmakelijk verbonden met elke vorm van menselijke beschaving. De wijze echter waarop de tijd beleefd wordt kan grondig verschillen van cultuur tot cultuur. In Afrikaanse dorpen behoort (behoorde) het palaveren op het dorpsplein tot een traditionele verworvenheid van de mannen. Japanners daarentegen denken erover in de toekomst rechtstaand te vergaderen omdat dit efficiënter en tijdbesparend zou zijn. Of hoe 'omgaan met tijd' kan variëren van een natuurlijk 'hebben van tijd' tot een kunstmatig 'gebrek aan tijd'. André De Laet drukt het mooi uit : "Wij lijden aan tijd" (blz. 8).

Onze manier van leven is nauw verbonden met de wijze waarop we tijd aanvoelen en omgekeerd. Naargelang de relatie van ons tijdsbesef tot het bovennatuurlijke, de natuur en de medemens zich wijzigt, treedt een verschuiving op in de betekenis van verleden, heden en toekomst en bijgevolg van ons hele levenspatroon. Dramatisch keerpunt in de Europese cultuurgeschiedenis zijn de late middeleeuwen. De kanteling van het toenmalige wereldbeeld en het eeuwenlange proces, dat leidde tot onze huidige tijdservaring, is het onderwerp van het boek *Nu is er ook toen* van André De Laet. Aan de hand van de heersende denkbeelden rond dood, lichaam en individu en gebruikmakend van filosofische en natuurwetenschappelijke vertogen, van kunstwerken en architectuur, heeft De Laet de evolutie van de westerse tijdsbeleving beschreven en uitgediept.

In de vroege middeleeuwen vormen de tijd en de natuur een eenheid met een cyclisch verloop. De ervaring van de tijd ontspringt uit een symbiose van mens en aarde en bestaat in wezen uit stereotiepe herhaling en ontijdelijkheid. Het vasthouden aan traditie en het gebrek aan historisch besef hangen hiermee samen. De eeuwigheid is een slang die zichzelf in de staart bijt. In de eeuw maakt de tijd zich los van de cyclische natuur en wordt hij een zelfstandige grootheid. Vanuit het christendom — met aanwakking vanuit economische en sociale veranderingen — wordt in de tijdservaring een onomkeerbaar lineair element ingevoerd. Het optreden van Christus is immers een uniek, onomkeerbaar gebeuren en Zijn overwinning op de dood staat borg voor een individuele onsterfelijkheid. De natuur als tijdmaat verdwijnt in de schaduw van het 'ik'. De ontluikende aandacht voor het nieuwe en het veranderlijke verleent de cultuur een nieuwe dynamiek.

Pas in de vijftiende en zestiende eeuw echter is men in staat de consequenties van een irreversibele tijd — van het onherstelbaar voorbij — onder ogen te zien. De 'melancholie' doet haar intrede. Het ontwortelde tijdsbesef scheidt tussen mens en wereld een kentheoretische breuk die in de zeventiende eeuw uitgroeit tot een ontologisch

probleem. God en wereld, ziel en materie, psychologische en fysische tijd worden gescheiden. Tegenover de zekerheid van de omkeerbare, absolute en verdingelijkte tijd zonder doelgerichtheid van de fysica plaatst zich de onzekerheid omtrent de eindbestemming van de lineaire tijd van het individuele bestaan. De gestandaardiseerde Greenwich-tijd tikt onbarmhartig voort, los van alle externe factoren, en God wordt een verzakelijkt opperwezen dat enkel de schepping in gang heeft gezet. De moraal die op traditie berust, wordt ter discussie gesteld en vervangen door een moraal van 'nuttig en schadelijk', een gedragscode die in het teken staat van het persoonlijk profijt en van het recht op individueel geluk. De mens zou eigenmachtig richting en zin geven aan de pijl van de geschiedenis en de natuurwetenschappen zouden hem hierbij behulpzaam zijn. De vooruitgangsgedachte is het nieuwe houvast voor de 'verlichte' mens, die anderzijds toch door de heilloze dichotomie van de werkelijkheid in het nauw gedreven wordt. Wereld en geest begrijpt men steeds minder als uitingen van dezelfde werkelijkheid, waardoor het bestaan voor de moderne mens zin- en doelloos wordt. De Laet ontleedt treffend die vervreemding en vervlakking in de westerse cultuur : hoe de wetenschap steeds verder van de 'menselijke' kant van het bestaan afdrijft en hoe deze menselijke kant stilaan lijfeigene van de wetenschap en techniek wordt en bovendien elke kosmologische duiding moet missen.

Een heilvolle ontsnapping uit deze impasse ligt volgens De Laet in een vruchtbare samenwerking tussen natuur- en menswetenschappen. Samen zouden ze zich onder meer moeten buigen over de vraag naar het doel van de lineaire tijd, die overigens, sinds de ontdekking van de tweede wet van de thermodynamica, ook voor de fysische wereld een onomkeerbare tijd is geworden. Veelbelovend is de procesfilosofie van Whitehead die zich aan het newtoniaanse tijdsbegrip ontworsteld heeft, alle gebeurtenissen, zowel materiële als niet-stoffelijke, onder één noemer rangschikt en ze probeert te begrijpen met dezelfde begrippen en categorieën. In de filosofie van Whitehead is ook plaats voor schoonheid, creativiteit en God.

De epiloog van *Nu is er ook toen* heeft een poëtische en diepreligieuze ondertoon. Aan de hand van het gedicht *Voor mekaar* van Herman de Coninck en de sculptuur *De hand van God* van Rodin, en geïnspireerd door de denkbeelden van Bergson en Whitehead, pleit de auteur voor een open toekomst, een wordingsgeschiedenis van mens en wereld waarin alle onderdelen en het geheel met elkaar in harmonie blijven en die zich ontwikkelt in creatieve vrijheid.

"Nu is er ook ik". Uitgaande van het proces van individualisering in plaats van de evolutie van de tijdservaring had André De Laet een parallel boek kunnen schrijven, dat niet zoveel had moeten verschillen van *Nu is er ook toen*. De klemtonen zouden verlegd worden, maar zelfs het artistieke en andere illustratiemateriaal zou grotendeels behouden kunnen blijven. Dit is het probleem van de kip en het ei. Het individualisme en het besef van een onomkeerbare lineaire tijd, in combinatie met een rationele geesteshouding en bepaalde historische omstandigheden, zijn de desem die het moderne Europa, achteraf bekeken, de pan uit doen rijzen. Waarmee het nu precies begon, is niet zo duidelijk, want het verleden vormt een organisch amalgaam waaruit het lichten van één facet soms eenzijdig kan uitvallen. Dit verwijt geldt echter geenszins voor het werk van De Laet. Het mag bijna een wonder heten hoe hij erin geslaagd is op tweehonderd bladzijden de essentie

van de ontwikkeling van de westerse cultuur, met weliswaar de nadruk op de tijdservaring, op een intelligente en zeer erudiete wijze te beschrijven en bovendien te illustreren met talloze voorbeelden uit de mentaliteits- en kunstgeschiedenis. De Laets boek lezen is als rondwalen in een overdadig gestoffeerd en gemeubileerd huis. De auteur brengt in een zo kort bestek zoveel ter sprake dat het je als lezer overstelpt. Je zou wensen dat de uitgever hem honderd bladzijden méér gegund had, om ons wat meer ademruimte en misschien wat meer aandacht voor de historische context te geven. Handig ware ook een index geweest; er is wel een fraaie literatuurlijst, waaruit men verdere lectuur kan putten. Ik ontdekte hier onder andere Rifkins *De grenzen van de tijd*, dat een boeiende en kritische kijk op onze snelheidscultuur biedt.

Sabine ALEXANDER

VERSCHIJNING EN WEDERVAREN

Rudolf Boehm, *Fenomenologie en sensibiteit. Tien Opstellen 1982/1991*, Gent. Kritiek 1992 (separatum), 163 blz., D 1992-3619-1

Rudolf Boehms weg doorheen de fenomenologie is met het postume verschijnen van Husserls levenswerk, met de vertaling van Merleau-Ponty's voornaamste fenomenologische bijdrage, met studies onder de titel *Vom Gesichtspunkt der Phänomenologie*, met een aan Heideggers invloed niet vreemd Aristoteles-boek, tenslotte met een *Kritik der Grundlagen des Zeitalters* op onlosmakelijke wijze verbonden. Dat deze weg een aanvang nam in de colleges die K.H. Volkman-Schluck in 1946 te Leipzig hield, en hem over Rostock, Warnemünde (1948), Leuven (1952) uiteindelijk naar Gent heeft gebracht, is niet ieder lezer van Boehms boeken bekend. Evenmin de innerlijke continuïteit, de leidraad op deze weg, die zich van de Ostsee doorheen de oorlogsrüines tot aan die andere zeeoever heeft gesponnen, waar Boehm graag vertoeft. Volkman-Schlucks gedachtenis ter ere, bundelde Boehm een tiental fenomenologische opstellen, die voordien afzonderlijk in: *Phenomenological Research, Aut-Aut, Husserl-Ausgabe und Husserl-Forschung, Essays in the Memory of Aaron Gurwitsch, Phänomenologische Forschung, Phénoménologie et Politique, Analecta Husserliana, De Vlaamse Gids* en *Wonen* werden gepubliceerd. Deze fenomenologische bijdragen zijn niet in chronologische volgorde afgedrukt. Ze zijn naar hun inhoudelijke samenhang gerangschikt. Men kan daarbij vaststellen, hoe Boehm een eenmaal aangesneden fenomenologisch thema in de daaropvolgende bijdrage herneemt, zonder het te herhalen. Zulke themata zijn: leefwereld en epochè, scepticisme en subjectieve fundering, logische en topische waarheid, thema en interesse, feitenverhaal en ontdekkingsverhaal, lijfelijke behoefte en cultuur, architectuur als onderdak en schoonheid als duidelijkheid. Ze verwijzen nagenoeg alle naar Husserls laatste werk, de *Krisis der*